

İslamiyet Öncesi Dönemin Türk Kültür ve Uygarlığına Genel Bir Bakış

An Overview of the Turkish Culture and Civilization in the Pre-Islamic Period

Prof. Dr. Yıldız DEVECİ BOZKUŞ¹

Öz

Bu çalışmada ilk etapta genel hatlarıyla İslamiyet öncesi dönem açısından Türk tarihi ve uygarlığıyla ilgili yürütülen araştırmalar değerlendirilecektir. Bu kapsamda Türk adının ilk defa nerede ortaya çıktığı ve ne anlama geldiği, Türklerin tarihte yaşadıkları coğrafya ve kültürler ile İslamiyet öncesi dönemdeki dini inanışları da ele alınacak konular arasında yer almaktadır. Çalışmada ayrıca söz konusu dönemin kültür ve uygarlığına dair temel konuların neler olduğuna da açıklık getirilerek, bu konuların günümüzde nasıl yorumlanması gerektiği ve neden önemli olduğu üzerinde de durulacaktır. Makalede genel hatlarıyla Türk adıyla ilgili literatüre de yer verilerek Türklerin kurdukları ilk devletler, Türk uygarlığının anayurdu ve Türklerin ortaya çıkış süreçleri üzerinde de durulacaktır. Türk uygarlığının ilk temsilcileri olan topluluklara dair bilgilerin de yer aldığı bu çalışmada İslamiyet öncesi Türk tarihi ve uygarlığının genel çerçevesi çizilmeye çalışılacaktır. Makalede ayrıca Büyük Hun Devleti, Avrupa Hun Devleti, Göktürk İmparatorluğu ve bu toplulukların göç hareketlerine dair bilgilere de yer verilecektir. Daha sonra ise Türk uygarlığı kapsamında sanat, spor, edebiyat, dil ve kültür konuları genel hatlarıyla analiz edilecektir.

Anahtar Kelimeler: Türkler, uygarlık, Türk tarihi, Türk adı, Türk kültürü

Makale Türü: Araştırma

Abstract

In this study, in the first place, the researches about Turkish history and civilization in terms of pre-Islamic period will be evaluated. Then, some information about the culture, language, literature, art, army and state structure of this period will be given. In this context, where the Turkish name first appeared and its meaning, the geography and cultures in which the Turks lived in history and the religious beliefs of the Turks in the pre-Islamic period are among the topics to be discussed in this study. The study will also clarify what are the main issues regarding the pre-Islamic culture and civilization of the Turks, and focus on how these issues should be interpreted today and why they are important. The article will also include the literature on the Turkish name in general terms. The meaning of the name Turkish, the first states established by the Turks, the homeland of Turkish civilization, the emergence processes of the Turks, and the empires established by the Turks will also be emphasized. In this study, which includes information about the communities that are the first representatives of Turkish civilization, it will be tried to draw the general framework of Turkish history and civilization before Islam.

Keywords: Turks, civilization, Turkish history, Turkish name, Turkish culture

Paper Type: Research

Giriş

İslamiyet öncesi Türk tarihiyle ilgili kaynakların kısıtlılığı ve bu konularda çalışan akademisyenlerin sayılarının az olması bu kadar önemli bir konuda yapılan çalışmaların sayısını da önemli oranda etkilemektedir. Özellikle kaynak dillerine hâkim akademisyen sayısının neredeyse bir elin parmağını geçemeyecek düzeyde olması da bu konuda yapılacak olan

¹Ankara Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Fakültesi, ydbozkus@ankara.edu.tr

Atf için (to cite): Deveci Bozkuş, Y. (2022). İslamiyet öncesi dönemin Türk kültür ve uygarlığına genel bir bakış. *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 24(1), 335-349.

çalışmaları önemli oranda sınırlayan nedenler arasında yer almaktadır. Bu çalışmanın hazırlanmasının temel amacı bu konuda araştırma yapacak olan akademisyen ve araştırmacılara İslamiyet öncesi Türk tarihi ve uygarlığı kapsamında hangi konuların yer alması gerektiğine dair bir çerçeve çizilmesidir. Bu noktada İslamiyet öncesi Türk tarihi ve uygarlığı dönemlerinin hangi aralığı kapsadığı, bu aralık içerisinde Türk kültürü ve tarihinin nasıl şekillendiği sorularına yanıt bulunmaya çalışılacaktır. Ayrıca konuyla ilgili araştırmacı ve akademisyenlerin eserlerinden de yararlanılarak İslamiyet öncesi Türk tarihi ve uygarlığı adı altında nasıl bir gelişim izlendiğine dair bilgi verilecektir. Böylece İslamiyet öncesi Türk tarihi, kültürü ve uygarlığı denince sanat, kültür, devlet anlayışı, spor, edebiyat vb. konularda hangi temel başlıkların ön plana çıktığı ve bu konularla ilgili temel olarak bilinmesi gerekenlerin neler olduğuna açıklık getirilmeye çalışılacaktır.

Bu makalede ayrıca genel hatlarıyla Türk adıyla ilgili literatür incelenerek, bu kapsamda Türk adının anlamı, Türk uygarlığının anayurdu ve Türklerin ortaya çıkış süreçlerine dair konular üzerinde durulacaktır. Daha sonra Türk uygarlığının ilk temsilcileri olan topluluklar üzerinde de durulacaktır. Böylece İslamiyet öncesi Türk uygarlıklarının genel çerçevesi çizilecektir. Makalede ayrıca Büyük Hun Devleti, Avrupa Hun Devleti, Göktürk İmparatorluğu ve bu toplulukların göç hareketlerine dair bilgilere de yer verilecektir.

Bilindiği üzere İslamiyet öncesi Türk tarihiyle ilgili kaynaklar arasında ilk sırada sözlü kaynaklar, daha sonra arkeolojik buluntular ve son olarak da yazılı kaynaklar yer alır. Bu noktada özellikle sözlü kaynaklar arasında büyük oranda dünya uygarlıklarının tarihinde olduğu gibi, Türk tarihinin doğru anlaşılabilmesinde de mitoloji, efsane, destan ve eski Türk inançlarının önemli bir etkisi olmuştur. Kaynaklar açısından arkeolojik buluntulara bakıldığında ise eski uygarlıklardan kalan maddi belgelerin büyük önem taşıdığı söylenebilir. Bu anlamda arkeolojik buluntular arasında arkeoloji, sanat tarihi ve etnografya malzemeleri değerlendirilebilir. Arkeolojik buluntular içerisinde ise çeşitli iskân yerleri, bengutaşlar, balballar, mezarlar, kap-kacaklar kısacası her türlü maddi unsur sayılabilir. Türklerin konar-göçer bir kültüre sahip olması nedeniyle kırsal merkezlerinde barındıkları yapıları inşa ettiğine işaret eden Sadettin Gömeç, Doğuda Yenisey ve Selenge Nehirleri'nden başlamak üzere batıda ise Tuna'ya, yani Orta Avrupa'ya kadar Türklere ait pek çok yerleşim yerine rastlandığını kaydeder. Bu döneme dair kaynaklar arasında ise yazılı belgelerin önemli bir payı vardır. Bu anlamda kitabeler, sözlükler, siyaset-nameler, coğrafi eserler, genel ve özel tarihler ilk sırada yer alsa da Gömeç, kültürümüz için önemli olan fal kitapları, dini metinler, mektuplar ve yarlıkların da önemine işaret eder (Gömeç, 2000:51-92).

1. İslamiyet Öncesi Türk Kültürü

Türk tarihi dünyanın farklı yerlerindeki uygarlıklarla kıyaslandığında benzer tarihi derinliklere sahip olduğu kolaylıkla görülebilir. Türk toplulukları içinde yaşadıkları alanlarda daima uyum sağlamış ve binlerce yıl varlığını sürdürmüştür (Taşağıl, 2020:29).

İslamiyet öncesi döneme dair Türk tarihi ve kültürünün oluşumu ve şekillenmesinde coğrafya daima büyük bir öneme sahip olmuştur. Benzer şekilde iklim de eski Türk yaşayışında, düşünce tarzında, dini yapısında, dünya görüşünde, örf ve geleneklerinde etkili bir faktördür. Araştırmacılara göre Türkler, Bozkırlı oldukları için kültürleri de gelişim ve içerik bakımından diğer toplumların kültürlerinden farklılık göstermiştir. Jean Paul Roux'a göre Proto-Türkler tarihlerinin en büyük devrimini ormandan bozkırlara yaptıkları göçlerle yaşamışlardır. Roux, Türklerin avcılık ve toplayıcılık uygarlığından yetiştiriciliğe, rengeyiği kültüründen at kültürüne böylece geçiş yaptıklarına işaret eder. Türk Bozkır kültürünün geliştirildiği bölgenin Andronovo kültür sahası olduğunu kaydeden Kafesoğlu, bu coğrafyanın da bol otlakları ile besiciliğe elverişli ve ziraata imkân veren bir alan olduğunu ifade eder. Kültürün üç temel dayanağı olduğunu kaydeden Kafesoğlu, bununun coğrafi çevre, insan unsuru ve cemiyetten oluştuğuna dikkat çeker ve Bozkır kültürünün tanımını şöyle yapar (Paul Roux, 2007:54, Kafesoğlu, 2013:205-207):

“... Halbu ki, Bozkır kültürü “at” üzerine kurulmuş olmakla beraber, prensipleri yalnız “at”tan ibaret değildir. Bunun yanında demir de vardır. At ve demir bozkır kültürünün iki temel unsurudur. Ayrıca tabiatıyla farklı hukuk anlayışına sahip bulunmaktadır. Başlı başına bir kültür tipi olduğu için, din, düşünce, ahlak yönlerinden de tamamlanarak bir manevi değerler birliği meydana getirmiştir...” (Kafesoğlu, 2013:206).

2. Yöntem

Bu çalışmada nitel araştırma yönteminden yararlanılarak İslamiyet öncesi dönemde Türk tarihi, kültürü ve uygarlığı kapsamında hangi konuların ön plana çıktığı ve bu konuların kapsamı ve sınırlılığı üzerinde durulmaya çalışılmaktadır. İnceleme sırasında araştırma konusuyla ilgili olarak belirlenen başlıklarla ilgili kitap, makale, resmi ve gayri resmi web siteleri ve diğer eserler incelenerek elde edilen tüm bu veriler analiz edilmiştir. Çalışmada veri toplama yöntemi kapsamında doküman analizi yapılmıştır. Makalede kullanılan verilerin büyük bir kısmı konuyla ilgili araştırmacıların birincil eserlerinden elde edilmiştir. Bu eserler arasında Jean-Paul Roux, İbrahim Kafesoğlu, Bahattin Ögel, İbrahim Kafesoğlu, Sadettin Gömeç ve daha pek çok önde gelen tarihçilerin çalışmaları önemli bir yer tutmaktadır. Çalışma kapsamında belirlenen konu başlıklarıyla ilgili incelenen bu birincil kaynak niteliğindeki eserler arasından doğrudan araştırma konusunu içeren bölümler tespit edilmiş ve literatür okuması yapılmıştır. Daha sonra benzer bilgilerin ve dönemlerin farklı eserlerde nasıl yorumlandığı, bu bilgiler arasındaki farklılıklar ve benzerlikler tespit edilmiştir. Kaynağa dayalı olmayan bilgiler çalışmanın dışında bırakılmıştır. Bu anlamda çalışmada temel araştırma yöntemi olarak konuyla ilgili literatür taraması, metin analizi ve genel bir değerlendirme yapılmış ve elde edilen tüm bulgular bir bütün olarak yorumlanmıştır.

3. İslamiyet Öncesi Döneme Dair Kaynaklar, Diller ve Türk Tarihi

İslamiyet öncesi Türk tarihi ve uygarlığıyla ilgili kaynakların kaleme alınmış olduğu dilin de büyük önemi vardır. Özellikle Çin, Hint, Arap, Fars, Ermeni, Süryani, Grek, Rus, Macar, Bizans ve Latin yani Türklerle ilişki kurmuş tüm milletlerin dilinde yazılmış kaynakların bu dönemin anlaşılmasında ciddi bir katkısı ve payı vardır. Türkiye’de İslam öncesi Türk tarihiyle ilgili veriler büyük oranda bu kaynak dillerinde yazılan bilgiler aracılığıyla öğrenildiği için bu durum beraberinde başka sıkıntılar doğurmaktadır. Bu sıkıntılar arasında ilk sırada bu dillerdeki toplumların tarihçilerinin Türkiye tarihiyle ilgili verdikleri bilgilerle sınırlı kalmak yer almaktadır. Dolayısıyla Türk tarihiyle ilgili bazı yanlış tespit ve tanımlamalarda uzun yıllar kitaplarımızda bu yolla öğretilmeye devam edilmiştir (İzgi, 2017:345-346).

İslamiyet öncesi Türk tarihi ve uygarlığı günümüzde Türk boylarının ortak tarihi olarak da kabul edilen bir süreci kapsamaktadır. Bilindiği üzere Türk tarihinin kökenleri M.Ö. III yüzyıldan günümüze kadar ulaşmaktadır (Günel, 2004:11). Özellikle bu dönemdeki Saka, Hun, Tabgaç, Göktürk, Karluk, Uygur ve Kıpçak gibi boyların tarihi günümüzde başta Azerbaycan ve Kazakistan olmak üzere Kırgızistan, Özbekistan, Türkiye ve Türkmenistan devletlerinin de ortak başlangıç noktası olarak kabul edilmektedir. X. yüzyıldan itibaren bu devletlerin topluca İslamiyet’e geçişiyle beraber bu dönemden itibaren bu devletlerin tarihlerinde farklılıklar ortaya çıkmaya başlamıştır. İslamiyet’in kabulüyle birlikte Azerbaycan, Türkiye, Türkmenistan’ın bulunduğu topraklarda Karahanlı, Selçuklu, Osmanlı devletlerinin tarihi yapıları ön plana çıkarken, Kazakistan, Kırgızistan ve Özbekistan coğrafyasında ise Cengiz Han, Altın Orda ve Orta Asya Hanlıkları öne çıkmıştır. Dolayısıyla bu yönüyle İslamiyet öncesi dönemin hem Türk tarihi açısından hem de tüm Türk boyları açısından büyük bir öneme sahip olduğunun belirtilmesinde yarar vardır (Çandarlıoğlu, 2003:7).

Türk tarihi dünya tarihinde daima yakından takip edilip incelenmiş bir dönemdir. Dünya milletleri açısından kendi tarihlerinin anlaşılması noktasında büyük bir öneme sahip olan Türk tarihi, Türklerin çok eski zamanlardan itibaren büyük ve köklü devletler ve imparatorluklar kurmuş olmaları nedeniyle başta bölgesel uygarlıklar olmak üzere birçok topluluğun

kaynaklarında geniş bir biçimde yer almıştır. Günümüzde Çin kaynaklarının bunun en kapsamlı boyutunu oluşturduğu söylenebilir. Türklerin İslamiyet'i kabulüne kadar geçen süre zarfında kurdukları devletler gerek devlet teşkilat yapısı gerekse de askeri anlamda döneme damgasını vurmuştur (Şahin, 2018:530).

3.1. Türk Adıyla İlgili Literatür, Türk Adı ve Anlamı

Araştırmacılara göre dünyanın en eski kavimlerinden olan Türkler dört bin yıla yakın bir tarihi geçmişe sahiptir. Türkler bu sürede Asya, Avrupa ve Afrika kıtalarında yaşamış ve bu coğrafyalarda devletler kurmuş, dünyanın en devamlı kavmi olarak kabul edilmektedir (Çandarlıoğlu, 2003:9, Heyet, 1996:14). Bu kapsamda Türk sözcüğünün ilk defa Göktürkler zamanında Türk soyundan gelen ve Türkçe konuşan topluluklar için kullanıldığını söylemek mümkündür (Şahin, 2010:1). Türklerin özellikle Avrupa kıtasındaki faaliyetleri başta kavimler göçü olmak üzere birçok yönden kıtanın tarihsel sürecinde de etkili olmuştur. Hunların başbuğu olarak kabul edilen Atilla'nın bu kıtadaki faaliyetleri siyasi, ekonomik, dini ve kültürel alanlarda da önemli etkiler bırakmıştır (Çoban, 2019:65).

Türklerle ilgili literatüre geçmeden önce kısaca anayurtta kurulan ilk medeniyetlere de yer verilmesinde yarar vardır. Bilindiği üzere Türkler 6.5 milyon km² genişliğinde çok büyük bir coğrafyada yaşamış ve yaşadıkları bu bölgede insanlık tarihinin en eski medeniyetini meydana getirmişlerdir (Bedirhan, 2011:2). Yapılan arkeolojik kazılar Türklerin yaşadığı bu bölgelerde paleolitik döneme kadar uzanan katmanların olduğunu ortaya koymuştur. İlerleyen zamanlarda Atlı-Göçebe Türk Medeniyetinin temellerini de oluşturan bu kültürler; Afanesyevo Kültürü (MÖ. 2500-1700), Andronovo Kültürü (MÖ 1700-1200), Karasuk Kültürü (MÖ 1200-700), Tagar ve Taşdik Kültürü (MÖ 700-100) ve Anav Kültürü (MÖ 4000-1000) olmak üzere beş temel kültürden oluşmaktadır (Ögel, 2014: 3-40, Şahin, 2010:1, Bedirhan, 2011:2-7).

Ural Altaylar'daki Afanesyevo kültürü Abakan bozkırlarında ortaya çıkmış olup, adını da önemli bir buluntu yeri olan Afanesyevo'dan alır. Bozkır yaşantısının karakteristik özelliklerini gösteren bu kültür Altay Dağları'ndan Volga Nehri'ne kadar geniş bir alanı kapsar (Ceylan, 2015:13). Afanesyevo Kültürünün devamı olarak kabul edilen Andronovo kültürü, Altay Dağları'nın güneyinden Yenisey'e, Tanrı Dağlarından Ural Nehrine kadar geniş bir coğrafyaya yayılmıştır. Araştırmacılara göre Andronovo Kültürü, Hakasya'nın Andronovo şehrindeki ilk mezarların keşfedilmesiyle birlikte bu adla adlandırılan bir topluluğa ait geleneklerin ve maddi kültür unsurlarının tamamını kapsamaktadır (Yıldırım, 2018:623, Ceylan, 2015:14). Karasuk kültürü ise Yenisey Nehrine katılan Karasu Irmağı çevresinde ortaya çıkmış olup Orta Asya, Altaylar ve Uzak Doğu bölgelerinde varlık göstermiştir. Bu kültürde maden en iyi şekilde işlenmiş olup hayvancılık ön plandadır. Ayrıca dört tekerlekli arabalar ve keçeden yapılan "derme" çadırlar da ilk defa bu kültürde öne çıkmıştır (Ceylan, 2015:15).

Tagar ve Taşdik kültürü döneminde ise insanlar otağ şeklinde ağaçtan basit evler yapmaya başlamıştır. Özellikle bu kültürde tunçtan yapılmış aynalar, bıçaklar, hançerler, altın ve tunç tokalar, taslar, bilezikler, küpeler ve çok sayıda ok uçlarının bulunduğu kaydedilmiştir (Ceylan, 2015:15-16). Anav kültürü ise Orta Asya'nın güneyindeki coğrafyada yayılmış olup, bölgede yapılan kazılarda bu döneme dair renkli desenlerle kilden yapılmış çanak-çömlek parçaları, taştan yapılmış aletler ve kemik parçaları bulunmuştur. Bölgedeki arkeolojik buluntular bu kültüre dair yerleşik yaşam izleri açısından oldukça önemlidir (Kocaispir-Parlıtı, 2020:417).

M.Ö. 700 ile 100 yılları arasında Abakan ve Minusink coğrafyasında yayılmış olan Tagar ve Taşdik Kültürü üçe ayrılmaktadır. Birinci Tagar M.Ö. VI-V. yüzyıllarını, ikinci Tagar dönemi M.Ö. IV-III yüzyıllarını, üçüncü Tagar ise M.Ö. II-I. yüzyılları kapsamaktadır. Bu döneme ait kurganlarda son derece büyük taşların dikilmiş olduğunu kaydeden Ögel, bunların Çin gelenekleri ile yapıldığını, büyük mezar taşları ve bu taşların üzerindeki resimlerin ise söz konusu dönemdeki Çin etkisine dair önemli ipuçları barındırdığına işaret eder (Ögel, 2014: 32-40).

Özellikle Anav Kültürüyle ilgili günümüzde Aşkabat civarındaki Anav harabelerinde yapılan kazılarda bulunan en eski kültür tabakasının M.Ö. 4500 kadar gittiği görülmektedir. Buradaki veriler ayrıca bölgenin önemli bir kültür merkezi olduğuna dair önemli ipuçlarını da barındırmaktadır. Buradan çıkarılan eserler bu devredeki insanların dokumayı ve seramikten eşya yapmayı bildiklerini göstermesi açısından da ayrıca önemlidir (Günay, 2004:18).

M.Ö. 1700 ile 1200 yılları arasını kapsayan Andronovo kültürü eski Türklerin yaşadığı topraklardaki Proto-Türkleri'nin temsilcisi olarak da kabul edilmektedir. Andronovo Kültürünün Altay Dağlarında geç olarak görüldüğü ve Andronovo devrinde Altaylarda çok zengin ve güçlü bir sosyal hayatın olduğuna işaret eden Bahaeddin Ögel, bu döneme ait bakır ve bronz eserlerin üzerinin tamamen veya kısmen altın plaklarla kaplı olduğuna işaret eder. Bu döneme dair ayrıca bıçaklar, yüzükler ve bileziklerin ortaya çıkmış olmasının ise Altay bölgesinin bu kültürün altın endüstrisinin merkezi olduğunu gösterdiğinin altını çizer. Andronovo kültürü ile Orta Asya'da büyük bir ırk değişiminin meydana geldiğini belirten Ögel, Andronovo ırkı insanların Altaylılarla akraba olduğuna da vurgu yapar (Ögel, 2014:22-27).

M.Ö. 1200 ile 700 tarihlerine dayanan Karasuk Kültürü ise Andronovo kültürünün yerini alır. Karasuk kültürü coğrafi olarak İrtiş ve Yedisu Nehirleri bölgesinde yaşanmış olup, Karasuk kültürü adını, Yenisey Nehrinin kollarından biri olan Karasuk Nehrinden almıştır. Karasuk kültürü gerek ölü gömme gelenekleri gerekse de seramik süslemeleriyle Andronovo kültürüyle büyük oranda benzerlik gösterir. Karasuk kültürü çevresinde yaşamış toplulukların at, deve, koyun ve sığır beslediği ve dokumacılık bildikleri de kaydedilmiştir. Karasuk kültürüne dair ortaya çıkan kurganlarda bilezik, yüzük, küpe gibi ziynet eşyaları ve kemikten iğneler olduğu da görülmektedir. Kurganlarda bu tür ziynet eşyalarının olması M.Ö. II. binde görülen geleneğin devam ettiği şeklinde de yorumlanabilir. Kurganlarda ayrıca kabzaları hayvan motifleriyle süslenmiş hançerler de ortaya çıkmış ve bu malzemeler de Orta Asya'da İskit geleneğinin belirtileri olarak değerlendirilmiştir. Araştırmacılar Karasuk Kültürünü Güney Rusya ile Çin arasındaki bağlantıyı sağlayan kavimler topluluğunun kültürü olarak da değerlendirmektedir (Ögel, 2014:30-32, Çandarlıoğlu, 2003:20-21).

Afanesyev Kültürü'nün ise tarihi olarak M.Ö. 2500-1700 yılları arasına dayandığı düşünülmektedir. Altay'da iki kurganda çıkan buluntular, burada yaşayan insanların, at, sığır ve deveyi evcilleştirdiğini, bakırcılığı bildiklerini, hatta avcı ve savaşçı bir topluluk olduklarına işaret etmektedir. Bu kültürün Altaylarda geliştiği ve Orhun Nehirleri bölgesini de etkisine aldığı ve Orta Aysa medeniyetinin temelini meydana getirdiği de kabul edilmektedir (Ögel, 2014: 17-21, Günay, 2004:19).

3.2. Türk Adının Ortaya Çıkışı ve Anlamı

Türk adının tarihi kaynaklarda birden fazla şekilde kaydedildiği görülmektedir. Bunlar arasında en önemlilerine bakıldığında Herodot'un Targita, Hint kaynaklarında Turuha, Çin kaynaklarında Tukuye şeklinde kaydedildiği görülmektedir (Heyet, 1996:4). Eski Ön Asya çivi yazılı metinlerinde geçen Turukku'ların da Türk kavimleri olduğu düşünülmüştür. Orhun kitabelerinde geçen Türk adı "Türük" sözcüğü olarak kaydedilmiş olup, son araştırmalarda ise "Türk" kelimesinin 6.-8. yüzyıllardan önceki dönemlerde "Törük" şeklinde kaydedilmiş olabileceği de ileri sürülmüştür (Kafesoğlu, 1997:44).

Coğrafi bir terim olarak Türkiye sözcüğünün VI. yüzyılda Orta Asya için kullanıldığını kaydeden Zerrin Günel, IX.-X. yüzyıllarda Volga nehrinden Orta Avrupa'ya kadar olan bölge için Türkiye ifadesinin kullanıldığını ve XIII. yüzyılda ise Memluk Devleti zamanında, Mısır ve Suriye'nin de aynı adla anıldığına işaret ederek, Anadolu için ise, XII. yüzyıldan itibaren Türkiye adının kullanıldığını kaydetmiştir (Günel, 2004:16).

Türk sözcüğünün kelime anlamına bakıldığında ise "türemek, güç, kuvvet, miğfer, intizamlı, terk edilmiş, olgunluk çağı, deniz kıyısında oturan adam, cezb etmek, türemek, türeli (kanun ve nizam sahibi), güç, kuvvet vb. çok sayıda anlamlarının olduğunu söylemek

mümkündür (Kafesoğlu, 2013:43-45, Hey'et, 1996:4). Türklerin köken olarak beyaz ırkın Turan kolundan olup brakisefal yuvarlak yüzlü ve badem gözlü olduğu da kaydedilmiştir (Hey'et, 1996:4).

Tarihsel süreçte Türklerin yaşadığı coğrafyalara bakıldığında Türklerin Asya kıtasının birçok yerinde ve Avrasya'da birden fazla alanda varlığından bahsetmek mümkündür.

Dolayısıyla Türk adının da bu kapsamda çok eski tarihlerden itibaren var olduğunu ve kullanıldığını özellikle Çin kaynaklarında görmek mümkündür. Ayrıca Türk adının çok eski tarihlere dayandığını ve Türklerin bir halk olarak tarihin en eski dönemlerinden beri var olduklarının da belirtilmesinde yarar vardır. Türk adı Oğuznameler'de, Göktürk, Bilge Kağan ve Tonyukuk, Orhun Yazıtlarında, Rus, Çin vd. kaynaklarda farklı anlamlarda olsa da yer aldığı söylemek mümkündür (Şahin, 2018:512-532).

Heredot'un M.Ö. V. yüzyılda Doğu Kavimleri için kullanmış olduğu Targita sözcüğünün de Türk kelimesinin ilk şeklinin olduğunu kaydeden Ahmet Taşağıl, İskit topraklarındaki Tyrkaeler, Tevrat'ta geçen Yafes'in torunu Togharma ve eski Hint kaynaklarındaki Turukhalar, Thraklar ve Troialılar'ın da Türk adını ilk defa taşıyan kavimler olabileceğine işaret eder (Taşağıl, 2020).

3.3. Türk Uygarlığının Anayurdu ve Türklerin Ortaya Çıkışı

Araştırmacılara göre Türkler tarih sahnesinde Hun Tanrıkuşluğu-Devleti ile yer almaya başlamıştır (Akşin, 2013:3). Türklerin ana yurdu Orta Asya'dır ve Doğuda Kingan Dağları, Batıda Hazar Denizi, Kuzeyde Sibirya, Güneyde Himalaya Dağları ile çevrilidir (Bedirhan, 2011:1).

Eski dönemlerdeki toplumlarda insanların hayat tarzları doğdukları ve yaşadıkları bölgenin iklim ve coğrafi şartlarına göre şekillenmiştir. Bu noktada nehir vadilerinde tarıma elverişli yerlerde ikamet edenlerin ziraat hayata daha yatkın olduğu, geniş otlakları bulunan bölge insanların ise hayvancılık konusunda kendini geliştirdiğini söylemek mümkündür. Ziya Gökalp "Medeniyet (şehirli olmak) sadece yerleşik olmak değildir. Dağmık kabilelerin düzgün bir devlet teşkilatı kurmalarıdır" ifadelerini kullanarak yerleşik olmanın medeniyet için tek başına yeterli olmadığına işaret eder (Çandarlıoğlu, 2003:11-12).

3.4. Türk Uygarlığının İlk Temsilcileri

Eskiçağda Türk uygarlığının ilk temsilcileri İskitler (Sakalar) olarak kabul edilmektedir. İskitlerin kökenleri MÖ III. bin yıllarını aşan Kurgan Kültürlerinin MÖ II. ve I. bin yıllarındaki temsilcileridir (Bedirhan, 2011:15-30). Yazılı belgelere dayanan kaynaklarda ise Türk tarihi Hunlarla başlatılmaktadır. Tarihi belgelerde Hunların "Göçebe Türk İmparatorluğunu" kurduğu kaydedilmiştir. Hunların kesin olarak tarih sahnesine ne zaman çıktığı bilinmese de Çin kaynaklarında M.Ö. XIV.-IV. yüzyılları arasındaki dönem olarak kaydedilmiştir. Yine Çin kaynaklarında Hunların ilk defa M.Ö. 318 yılında devletlerarası ilişkilerde buldukları da kaydedilmiştir (Bedirhan, 2011:31-34).

Tarihte bilinen ilk Türk Devleti Asya (Büyük) Hun Devletidir. Eski Türkçede Hun kelimesi "İnsan, halk ve el (yurt)" anlamına gelmektedir. Hunların siyasi birliklerinin merkezi Orhun-Selenga ırmakları ile bu ırmakların hemen batısında bulunan Ötüken civarında yaşamışlardır. Hunların bilinen ilk hükümdarı ise Teoman'dır (Çandarlıoğlu, 2003:18, Kafesoğlu, 2013:57-66, Hey'et, 1996:5). Hunlar, Asya Hunları, Avrupa Hunları ve Akhunlar (Aftalitler) olmak üzere üçe ayrılmışlardır. Asya Hun İmparatorluğu Büyük Hun Devleti olarak da kaynaklarda yer almaktadır ve M.Ö. 220 ile M.S. 216 yılları arasında hüküm sürdükleri kaydedilmiştir (Şahin, 2010:3-4).

Avrupa Hun Devleti ise konuyla ilgili literatürde Batı Hunları olarak da kaydedilmiştir. Avrupa Hunları Asya Hunlarının evlatları olarak da bilinmektedir. Balamir önderliğinde bir araya gelen Hunlar Doğu ve Batı Gotları olarak da bilinen Ostrogotlar ve Vizigotlarla

buldukları coğrafyada yani Karadeniz'in Kuzeyindeki düzlüklerde savaşmış ve galip gelerek Doğu Gotların bir kısmını egemenliği altına almışlardır. Hunların hakanı olan Balamir'in ardından yönetime gelmiş olan Batı Hunlarının hanı "Uldız (Uldin)" Avrupa Hunlarının başına geçmiş ve Batı Roma İmparatorluğu ile yakın ilişkiler kurmuştur. Böylece Batı Hunları hanı Uldız döneminde izlenen politikanın temelini Doğu Roma'nın etkisiz hale getirilmesi ve Batı Roma'ya doğru ilerlemek oluşturmuştur. Batı Hunları hanı Uldız 410'da ölünce, onun ardından Karaton, Hun İmparatoru olmuş daha sonra ise 422'de Rua, Hun imparatorluğunun başına geçmiştir. Rua'nın ardından Atilla ile kardeşi Bleda yönetime geçmiştir. Avrupa Hunlarının en parlak dönemini Atilla zamanında yani 434-453 yılları arasında yaşadığını kaydeden araştırmacılara göre bu dönemde Bizans üzerindeki hâkimiyet güçlendirilmiş, bu nedenle Atilla 442'de Birinci Balkan, 447'de ise İkinci Balkan seferini yaparak Bizans'ı ağır vergiler ödemeye mecbur bırakmıştır (Bedirhan, 2011:135-139, Şahin, 2010:5-6, Hey'et, 1996:7-11, Çoban, 2019:57-60).

3.5. Göktürk İmparatorluğu

Göktürkler tarihte ilk defa Türk adıyla devlet kuran Türk boylarıdır. Göktürkler bazı kaynaklarda Kök Türk olarak da geçer. Göktürkler, 552-659 yılları arasında hâkimiyet sürmüşlerdir. Göktürkler VI. yüzyıl ortalarında Bumin adlı liderin önderliğinde Avar Devleti'ne bağlı olarak yaşamıştır. Bumin, Avar kağanının emriyle 551 yılında Töles isyanını bastırmış ve böylece güçlü bir pozisyona gelmiş ve daha sonra Bumin Kağan, Ötüken'i başkent yapmıştır. Göktürkler'de devletin en güçlü olduğu dönem Mukan dönemi olmuştur. Göktürkler kendine özgü "Göktürk Alfabeti" de kullanmışlardır. İşbara Kağan dönemiyle birlikte Göktürkler, 582 yılında Doğu ve Batı Göktürk olmak üzere ikiye ayrılmış olup, Doğu Göktürkler 630, Batı Göktürkler ise 659'da Çinliler tarafından yıkılmıştır. Daha sonra 682 yılında II. Göktürk diğer adıyla Kutluk olarak da bilinen devlet Kutluk Kağan önderliğinde kurulmuştur (Hey'et, 1996:13-17). Göktürkler, 681 yılına kadar Çin esaretinde yaşamış olup, Çinliler bu süreçte Türkleri Çin seddi boyunca kurdukları eyaletlere dağıtmışlardır. Göktürkler, Sasaniler ve Bizans arasında daima bir rekabet konusu olmuşlardır. Bizanslılar Sasanileri sıkıştırırken, Göktürkler ise sınırlarını Harezmi, Buhara ve Taşkent'e kadar genişletmişlerdir (Şahin, 2010:6-9).

3.6. Uygur Devleti

Hunlar ve Göktürklerle benzer şekilde Uygurlar da bir Türk kavmidir. Uygurlar daha önceki Türk kavimlerinden farklı olarak kültürel ve medeni hayata dair faaliyetleriyle ön plana çıkmış ve 744-840 yılları arasında hüküm sürmüşlerdir. Uygurların kurucusu Kutluk Bilge Kül Kağan'dır. Uygurların ilk başkentleri Ötüken iken daha sonra ise Ordu Balık şehri merkez olmuştur. Bilge Kağan'ın ölümünün ardından yerine oğlu Moyunçur geçmiş ve 747-759 yılları arasında görev yapmıştır. Uygurlar IX. Yüzyılda Maniehizmin de etkisiyle gerilemeye başlamış, 841 yılında yıkılmış ve İç Asya'ya göç etmeye başlamıştır (Ögel, 2014:375-392). Uygurların yanı sıra Orta Asya'daki diğer Türk devletleri ise Avarlar, Bulgarlar, Hazarlar, Macarlar, Peçenekler, Kumanlar (Kıpçaklar), Oğuzlar (Uzlar), Sabarlar (Sabirler), Türgeşler, Karluklar ve Kırgızlar'dır.

4. İslamiyet Öncesi Dönemde Türk Kültürü ve Uygarlığı

Türklerin İslamiyet öncesi kültüründe konargöçer yaşam biçiminin önemli bir yeri bulunmaktadır. Türk devletleri genel itibariyle ikili sistemle yönetilmişlerdir. Özellikle Göktürklerde bu durum daha da belirgindir. Türklerin Uygurlar dönemi itibariyle yerleşik hayata geçtiği bilinmektedir. Türklerde Devlet "İl" sözcüğü ile ifade edilmiştir. İslamiyet öncesi dönemde Türklerde devlet ise dört ana unsurdan oluşmaktadır: Bunlar halk (millet), ülke (toprak), hâkimiyet (egemenlik) ve siyasi teşkilattır. Hâkimiyet unsurunun emretme hak ve yetkisi olup, Türklerde bu yetkinin Tanrı tarafından verildiğine inanılır ve buna "kut" denirdi. Türk devletlerinin başında ise şanyu, kağan, han, hakan gibi unvanlar taşıyan hükümdarlar görev yapmıştır (Şahin, 2010:6-19). Eski Türklerde devlet yapısında ikili yani doğu ve batı, ya da sağ-sol şeklinde bir yapılanma bulunmaktaydı (Hey'et, 1996:49).

Türkler yaşadıkları coğrafya nedeniyle eski çağlarda Batı Asya ve Doğu Avrupa bozkırlarında bulduklarından dolayı ilk kültür ve medeniyetleri de bozkır kültürü olarak adlandırılmıştır. Araştırmacılara göre Bozkır (Türk) kültürü at ve demir üzerine kurulmuştur (Şahin, 2018:521). Orhun kayıtlarına göre Türklerde sosyal yapı ve teşkilat aileden başlayıp millete doğru ilerlemektedir. Eski Türklerde kanun için töre ifadesi kullanılır ve törenin de belirli esasları olduğu kaydedilmiştir. Bunlar arasında adalet, iyilik, faydalılık, eşitlik, insanlık ve evrensel olmak ilk sıralarda yer almıştır. İslamiyet öncesi Türklerde insanlar daima savaşa hazır bir şekilde yaşadıkları için ordu bir meslek olarak görülmemiştir. İslamiyet öncesi dönemde Ordu için “sü” sözcüğü kullanılmış olup, Türk ordusu bu dönemde genellikle atlılardan ve piyade askerlerden oluşmaktaydı. Türkler uzun süren savaşlarda askeri bir taktik olarak Turan taktiğini kullanmışlardır (Çandarlıoğlu, 2003:92, Hey’et, 1996:43-56).

İslamiyet öncesi eski Türklerde dine *nom* adı verilmiştir. Din kitabı için de *nom* sözcüğünü kullanan eski Türkler, ruhani reislerine ise *toyon* adını vermişlerdir. Bu süreçte eski Türkler toplumların dini bakış açısından dini grupları Türk, Tat, Tatar, Tavgaç olmak üzere dört ayrı gruba ayırmıştır. Toyonizm dininde olan ve Türkçe konuşanlar için Türk, Farslılara Tat, Türk diline ve medeniyetine henüz girmemiş olanlara ise Tatar denmiştir (Gökalp, 1928).

Eski Türkler birçok farklı coğrafyada hüküm sürdükleri için birden fazla dini inanıştan bahsetmek mümkündür. Dini yapıya bakıldığında ilk etapta Gök Tanrı dininin baskın olduğunu söylemek mümkündür. Türkler arasında ayrıca Şamanizm, Maniheizm, Budizm, Atalar Kültü, Hristiyanlık, Musevilik ve İslamiyet gibi dinler de yaygın olarak kabul görmüştür.

Eski Türklerde IX. Yüzyıldan itibaren görülmeye başlanan Maniheizm dininin kutsal kitabı tek bir metin değildi. Kutsal Kitap, Mani’nin yaşamı boyunca biri Farsça, altısı Süryanice olarak kaleme aldığı toplam yedi metinden oluşuyordu. Bu metinlerin içeriği ise Mani’nin Hakikate dair arayışını yansıttığı kaydedilmiştir. Türklerde Maniheizm X. Yüzyıldan itibaren Uygurlar ve Orta Asya’daki topluluklar üzerinde etkili olmaya devam etmiştir. İslamiyet’in yayılmasıyla birlikte bu etki azalmaya başlamış ve Orta Asya’nın güney kısımlarında ise Budizm karşısında varlığını sürdürmemiştir. 1370 tarihinden itibaren Maniheizm’in bir din olarak ortadan kalktığına işaret eden kaynaklara göre, bu din farklı dinler içerisinde senkretik bir biçimde inanç ve ahlak öğretisi biçiminde varlığını sürdürmeye devam etmiştir (Çıvgın & Yardımcı, 2007:64-68).

İslamiyet öncesi Türkler çoğunlukla yaşadıkları coğrafyalarda konargöçer olduklarından bu coğrafyalara uygun hayvan besleyerek geçimlerini sağlamışlardır. Türklerin temel yiyecekleri arasında at, koyun, sütü darı, peynir, yoğurt ve kımızın önemli bir yeri olmuştur (Hey’et, 1996: 62-63, Yalımel, 2021:1-12). Özellikle kımız tarihi Türk toplumlarından günümüze kadar ulaşmış adeta milli bir içecek olarak da kabul edilmektedir. Kımızın İskitler döneminde kullanılmaya başlandığı ve İyonyalı Homeros ve Yunanlı tarihçi Herodot tarafından da kaydedilmiştir. Dişi atın yani kısrağın sütünden elde edilen kımız, bir tür içecek olarak deriden yapılmış, tulumların içerisinde saatlerce bişkek denen karıştırıcı yardımıyla karıştırılıp uzun süre muhafaza edilebilmiştir. Kımız ayrıca Türk destanlarına, şiirlerine ve bilmecelerine de yansımış bir içecek olarak da bilinmektedir (Yalımel, 2021:1-12).

İslamiyet öncesi Türklerde devlet teşkilatına bakıldığında meclislerin önemli bir yeri olduğu görülmektedir. Bozkır Türk devletlerinde daimi bir devlet meclisi (danışma kurulu-kengeş meclisi) olduğunu kaydeden araştırmacılara göre bu meclisler için “toy” ifadesi kullanılmıştır (Çandarlıoğlu, 2003:95-96).

İslamiyet öncesi dönemde Türklerin giyim-kuşam ritüellerine bakıldığında ise giyeceklerinin temel maddelerinin deri ve yünden yapıldığı görülmektedir. Özellikle Bozkırda bez dokuma için bir tür özel ip olan kendir yetiştirildiğini kaydeden kaynaklara göre Türkler yünlü kumaş ve çeşitli keçeler de üretmekteydi. Türklerin bu süreçte kullandıkları giyim kuşam malzemeleri ise ceket-pantolon olmuştur. Bu kıyafetlerin Türkler aracılığı ile dünyaya

yayıldığına işaret eden araştırmacılara göre ayrıca ayaklar için çizme-etik, baş kısmı içinse börk adlı bir başlık kullanılmıştır (Çandarlıoğlu, 2003:99).

İslamiyet öncesi döneme dair bilinmesi gereken bir diğer önemli husus ise destan ve efsanelerdir. Türk tarihiyle ilgili geçmişten günümüze çok sayıda destan ve efsaneler ortaya atılmıştır. Bunların temel özelliklerine bakıldığında kurt, ata ve rehber motiflerinin ön planda olduğu görülmektedir. Eski Türk edebiyatının destan olarak başladığını kaydeden kaynaklara göre, bunlar arasında en önemli olanları Yaratılış, Efrasyab, Şu ve Oğuz Han destanlarıdır. Ayrıca Göktürk destanları arasında yer alan Bozkurt ve Ergenekon destanlarının yanı sıra Uygur destanları içinde adı geçen Türeyiş ve Göç destanları da yaygın bir biçimde kabul görmektedir (Hey'et,1996:66-80).

Sonuç olarak İslamiyet öncesi dönemin dini yapısında tek bir yapı değil birden fazla dini inanın etkili olduğu söylenebilir. Bu konularda dini taassup veya herhangi bir aşırılıktan söz edilemez. Türklerin İslamiyet öncesinde birden fazla dini inancı olsa da bunlar arasında en fazla etkili olan ise İslamiyet olmuştur (Bozkuş, 1998: 409-418). Türkler, İslamiyet'le birlikte içine girdikleri dünyada kendilerini etkilemeye çalışan Fars ve Arap kültürlerinin etkilerine karşı kendi öz millî kültürlerini ve kimliklerini koruyarak günümüze kadar gelmişlerdir (Koca, 1996:263). Türk-İslam devletlerinde yaşanan coğrafyanın din üzerinde olduğu kadar dilde de etkisi olmuştur. Bu noktada Türk, Arap ve Farsların yaşadığı coğrafyalarda hem Türkçe konuşulmuş hem de resmi yazışmalarda Arapça ve Farsçaya yer verilmiştir. Örneğin Karahanlılar devletinde resmi dilin Türkçe olduğu ve bu dönemde Türkçe ile kaleme alınan eserler aracılığıyla Arap kültürünün etkilerinin azaltılmaya çalışıldığı görülmektedir. XI. yüzyılın en önemli bilginlerinden olan Kaşgarlı Mahmud'un Divanı- Lügati't Türk adlı eseri, gerek Türk tarihine gerekse de Türk diline dair içerdiği bilgiler açısından son derece kıymetli veriler içerir. Yine Yusuf Has Hacib'in Uygur alfabesini kullanarak kaleme aldığı Kutadgu Bilig'de ilk Türkçe siyasetname olarak kabul edilmesi açısından kıymetlidir. Bu noktada Karahanlılar döneminde Türkçe ile kaleme alınan çok sayıda eserin olduğunu ve Selçuklularla birlikte Türk dilinde Farsçanın etkisinin edebiyat dili olarak daha belirgin bir hale gelmeye başladığını, Arapçanın ise bir bilim dili olarak yaygınlaştığını söylemek mümkündür. Bu etki Gazneliler ve Selçukluların hâkimiyet kurdukları coğrafyalarda yaşayan insanların etnik ve kültürel yapısıyla doğrudan bağlantılı olarak değişkenlik göstermiştir (Şahin, 2010:73-74). İslamiyet sonrası döneme dair kültür ve uygarlık kapsamında destanların da önemli bir yeri bulunmaktadır. İslamiyet sonrası dönemdeki destanlar arasında Satuk Buğra Han Destanı, Manas Destanı, Cengizname, Dede Korkut Destanları Orta Asya ve Azerbaycan'da öne çıkan destanlar olmuştur (Hey'et, 1996:81-84).

Türk-İslam devletlerinde dilin yanı sıra bilim ve sanat alanında da ileri bir seviyeye geldiğini söylemek mümkündür. Özellikle Selçuklular dönemi bu süreçte bir dönüm noktası olarak kabul edilmektedir. Bu süreçte medrese ve üniversitelerin açılması, kervansaray, hamam ve çiftliklerin inşa edilmesi ve bunların İsfahan Nişabur, Belh, Herat, Basra, Tus ve Amul'da da Bağdat Nizamiyesi'yle benzer şekilde kurulmuş olması dikkat çekicidir. Buradaki ders içeriklerinin tüm İslam ülkelerinde uzun yıllar okutulduğu da görülmektedir. Ayrıca bu medreselerde dini derslerin yanı sıra matematik, astronomi ve dil konularında da dersler verildiği görülmektedir. Bu yönüyle Bağdat Nizamiyesi'nin dünyanın ilk üniversitesi olarak dahi kabul edilebileceğine işaret edilmektedir (Hey'et, 1996:122).

İslamiyet öncesi dönemde Türk kültür, sanat, mimari, ekonomi ve eğitimiyle ilgili tüm gelişmelerin şekillenmesinde konargöçer kültürünün önemli bir etkisi olmuştur. Bu nedenle eğitim de bu süreçten önemli oranda etkilenmiştir. Araştırmacılara göre İslam öncesi dönemde özellikle günlük yaşam bilgisi ve uçsuz bucaksız bozkırda hayatta kalma ve otlaklara ve hayvanlarına sahip çıkma konusu başlı başına bir bilgi ve yetenek gerektiren bir alandı. Bu nedenle bunu başarabilmek için de askeri eğitim şekli bu döneme damgasını vuran bir eğitim yöntemi olmuştur. Sözlü sanatla ilgili kültürel öğeler ise edebiyat ve sanat alanında kendini göstermiştir. Bu noktada Köktürklerin yazıyı kullanmaları, Uygurların bu süreci daha da ileriye

taşımaları ve yerleşik yaşama geçişle birlikte bu etkiler sanat, mimari ve diğer alanlarda da daha belirgin hale gelmeye başlamıştır. Bu süreçte Maniheizm'in önce askeri eğitimi zayıflattığı daha sonra ise Türklerin hem savaşçı kimliklerini hem de devlet yapısını olumsuz etkilediği de kaydedilmiştir. Fakat Maniheizm dinini destekleyenlerin aynı zamanda kültürleşmede ve ilerlemede de öncü olmuşlardır. Bu noktada eski Türklerde eğitim alanında matbaanın, özellikle de Uygurların yüksek bir medeniyet kurmasında önemli bir yeri olduğunu söylemek mümkündür (Hali & Rencüzoğulları, 2017:435).

4.1. İslamiyet Öncesi Dönemde Devlet Yönetimi Anlayışı

Türklerde genel anlamda tarih boyunca imparatorluk kurma eğilimi olduğuna dikkat çeken Roux, Türklerin tam anlamıyla yeryüzünün hükümdarları olduğunu kaydeder. Roux, Türklerin kurdukları ve hiçbiri diğerine benzemeyen imparatorlukların uzun yıllar ayakta kalmasında ise bu imparatorlukların birer halk mozaiki olmasının öneminden bahseder. Kurulan bu imparatorluklarda halkların uyum içinde bir arada yaşatılmasına büyük bir özenin gösterildiğini ve güçlü bir merkezleştirilmiş iktidarın yönetiminde halkların kimliklerini, dillerini, kültürlerini, dinlerini ve hatta önderlerini koruma hakkına sahip olduklarını ifade eder (Roux, 2007:41-42). İslamiyet öncesi dönem açısından bakıldığında ise Türklerde devlet için “el” veya “il” sözcüğü kullanılmış ve devleti daima “töre” ile birlikte düşünmüşler ve dolayısıyla eski Türklerde töresiz devletin olamayacağı inancı hâkim olmuştur. Eski Türklerde hâkimiyet için “oksızlık”, ülke için “ülüş”, halk için ise “kün” veya “budun” ifadesi kullanılmıştır. Hâkimiyetin halkı temsilen belirli bir zümreye ait olduğu ve bu zümre tarafından da han, kağan, hakan, yabgu gibi unvanlarla anılan devlet başkanlarının seçildiği söylenebilir. Türklerde devlet anlayışının konfederasyon şeklinde olduğuna işaret eden kaynaklara göre, bunun temel nedeni ise hâkimiyet anlayışı ve ülkenin yönetim hakkına sahip olan ailelerin fertleri arasında paylaşılmasından kaynaklandığı ileri sürülmektedir. İslamiyet öncesi Türklerde hâkimiyet hakan, beyler ve halk arasında paylaşılmıştır. Eski Türklerde devlet şekli birbirinden kısmen farklı olsa da genel itibarıyla yönetim biçimi seçimli monarşidir. Devletin hükümdar ailesinin malı olarak kabul edildiği bu dönemde ülke toprakları yöneticinin yani hakanın ölümü halinde oğulları ve kardeşleri arasında eşit olarak paylaşıldığı söylenebilir. İslamiyet öncesi dönemde Türklerde siyasi yapılanma ve devletin kuruluşunun aileden başladığını kaydeden kaynaklara göre, devlet kurmak için harekete geçen kişinin hem itibarlı bir aileden gelmesi hem de tanınmış bir boyun başkanı olması gerekiyordu. Ayrıca boy başkanı, kendi boyu ile akraba olan boylara otoritesini kabul ettirerek işe başlaması gerektiği de kaydedilmiştir. Eski Türklerde devletin kuruluşunun ardından en önemli görevler, başkanın yakınları ile boy beylerine veriliyor, böylece çekirdek ve üst kadro kendi alt kadrolarını kuruyorlardı. Yönetime gelen yeni lider, teşkilatını kurarken önceki Türk devletlerinin geçirmiş olduğu tecrübelerden de istifade etmekteydi. Bu dönemde ayrıca yeni başa geçmiş hükümdarı komşu bir devletten elçi gelmesiyle ve hükümdarın kendi elçilerinin de komşu devletlere gönderilmesiyle yeni kurulan devlet hukuken tanınmış oluyordu (Bedirhan, 2011:179-187).

4.2. İslamiyet Öncesi Dönemde Görsel Sanatlar

Bozkır kültürüne has sanat anlayışı kapsamında çok sayıda eserler meydana getirilmiştir. Eski Türkler başta demircilik olmak üzere dokumacılık, ahşap işlemeciliği ve süslemecilik alanlarında çok sayıda eser üretmiş ve bu alandaki süslemelerde daha çok hayvan figürlerinin yer aldığı ve literatürde “hayvan üslubu” olarak bilinen sanatsal üslubu kullanmıştır. Eski Türklerde özellikle tahta oymacılığı ve maden işçiliği önemli bir yere sahip olmuştur. Üslup açısından Bozkır sanatında hayvan üslubunun ön planda olduğu görülmektedir. Hayat

şartlarına uygun bir biçimde ve hayvanlara olan yakın ilginin de etkisiyle kemer tokaları, kılıç, hançer kabzası, diğer süs eşyaları ve at koşum takımı gibi taşınabilir malzemeler üzerinde bu üslubu görmek mümkündür. Özellikle bu malzemelerin üzerinde öne çıkan motifler arasında pars, kaplan, kurt, yırtıcı kuş, geyik, at, koyun, keçi vb. hayvanların mücadele motiflerinin belirgin olduğu kaydedilmiştir. Tüm bu mücadelelerin motiflerinin bir araya gelmesiyle hayvan üslubu ön plana çıkmıştır. Bunların yanı sıra anıt-kabirleri türünden bazı mimari eserlerin olduğu da bilinmektedir. Bu eserleri üzerinde kahramanın savaşlarını canlandıran tasvirlerin yapıldığı da kaydedilmiştir. Bozkır Türklerinde ayrıca renkli taş ve gümüş kakmacılık, kuyumculuk, halı ve kilim dokumacılığı, gergef işçiliği ve otağcılığın da ileri bir noktada olduğunu belirtmekte yarar vardır (Kafesoğlu, 2013:326-327). İslamiyet öncesi döneme dair sanatsal ürünler arasında ayrıca fresk olarak bilinen madeni boyalarla yapılan bir resim tekniği de bu dönemde öne çıkmıştır. Paul Roux ise Türklerin mimaride, heykel sanatında, resimde ve güzel sanatlarda önemli bir rol oynadığına ve Türklerin bu alanlardaki eserleri ile kendi tebaası olan kesimlerin eserleri arasında büyük bir benzerlik bulunduğuna işaret eder. Örneğin bir Türk halısının İran halısından sadece dokuma tarzıyla değil motif ve renkleriyle de ayırt edilebileceğini belirtir. Benzer bir durumun Türk seramiği ile İran seramiği arasında da söz konusu olduğuna dikkat çekerek Türklerin iyi sanatçılar olduğunun inkâr edilemeyeceğini kaydeder (Roux, 2007:48).

4.3. İslamiyet Öncesi Dönemde Mimari

Eski Türklerde bozkır kültürü ve konargöçer kültür yapısı nedeniyle özellikle Hun ve Göktürk dönemlerine kadar çok fazla mimar eser olmasa da evlerin bu dönemde daha ziyade kerpiçten yapıldığını söylemek mümkündür. Uygurlar dönemiyle birlikte Orta Asya'da evler, tapınaklar ve şehirler inşa edilmeye başlanmıştır. Eski Türklerde inşa edilen yapıların genellikle tek katlı olduğunu ve dini anlamda Maniheizm ve Budizmin de etkisiyle mimari yapıda bazı değişimlerin olduğu söylenebilir. Kurdukları başkente Ordu-balık adını veren Uygurlar, ayrıca Beşbalık ve Turfan şehirlerini de inşa etmişlerdir. İslam öncesi dönemlerde Türklerin iki ayrı saray kullandığını kaydeden kaynaklara göre, bunlardan biri yazlık, diğeri ise kışlık saraylardı. Evlerin inşa edilmesinde farklı malzemelerin kullanıldığı bu süreçte Hazar Türklerinin evlerini tahtadan inşa ettikleri, ancak hakan sarayı ve kalelerinin ise taş ve pişmiş kerpiçten imal edildiği kaydedilmiştir. Bu anlamda Volga Bulgarları ve Atilla'nın sarayının da tahtadan yapılmış olduğu bilinmektedir. Bu yönüyle İslam öncesi Türklerde iskânın kentten ziyade askeri kaleler ve kale şehirlerinden oluştuğunu söylemek mümkündür (Hey'et, 1996:64). Özellikle Uygurlar döneminde kurulan Ordu-balık, İdil Bulgarlarının başkenti Bulgar şehri, Tuna Bulgar şehirleri arasında yer alan saraylar ve su tesisleri de bu döneme damgasını vuran mimari eserlerdir. Türkler bu dönemde genellikle kurdukları kasabalarda binalarını daha çok çamur ve topraktan (kerpiç) yapmış, bazı Türkler ise ahşap meskenler inşa etmişlerdir. Bu malzemelerin yanı sıra taş, tuğla, sıkıştırılmış toprak, meşe kalasları vb. malzemeler de kullanıldığını söylemek mümkündür (Kafesoğlu, 2013:308-312).

4.4. İslamiyet Öncesi Dönemde Bilim ve Teknoloji

İslâmiyet öncesi Türk destanları, sosyal, siyasal, dinî, kültürel, teknolojik vb. açılardan içermiş olduğu "mit"ler nedeniyle oldukça zengin bilgi ve kültür hazineleri olarak kabul edilmektedirler (Yakıcı, 2003:419). Eski Türklerde başta ay ve güneş olmak üzere, yıldızlar, takvim, müzik ve müzik ile tedavi olmak üzere bilimin birçok alanında önemli adımlar atılmıştır. Bu süreçte Çin kaynaklarında Hunlara ait 28 çeşit halk türküsü olduğu kaydedilmiştir. Çin kaynakları ayrıca Asya Hun çalgıları arasında telli, nefesli ve darbe sazları olduğuna da işaret etmiştir. Türklerde ayrıca askeri mızıkanın da yaygın olduğunu kaydeden Kafesoğlu, kopuz, davul ve borulu çalgıların da kullanıldığını belirtmiştir. Türk müzik aletleri arasında özellikle kopuzun öne çıktığını ve bu müzik aletinin Türk coğrafyasından başta Mısır olmak üzere Suriye, Balkanlar, Macaristan, Çekoslovakya, Polonya, Rusya, Ukrayna ve Almanya olmak üzere birçok ülkeye de geçtiği kaydedilir. Ay, güneş ve yıldızlarla ilgili hareketlere dair bilgilere de sahip olan Eski Türkler On iki Hayvanlı Türk Takvimi kullanarak, zamanı iyi bir

şekilde hesaplamaya çalışmıştır. Bu dönemde kullanılan 12 Hayvanlı Türk Takvimi 12 yıllık devrelere ayrılmış olup, bu takvimde yer alan yıllara hayvan isimlerinden oluşan adlar verilmiştir. Ay yılını dayanan bu 12 Hayvanlı Türk Takvimi Göktürkler zamanında ise Güneş yılına çevrilmiştir (Kafesoğlu, 2013:326-329).

4.5. İslamiyet Öncesi Dönemde Sanat ve Uygarlık

İslamiyet öncesi dönemde Türk Bozkır yaşamında sanat ve uygarlık kapsamında süsleme sanatı, toprak üstündeki yazıtlar, heykeller, sunaklar gibi eserler, gümüşten yapılmış kulplu veya kulpsuz maşrapalar, Budist ve Maniheizt duvar resimleri ile minyatürlerin ilk sırada yer aldığı söylemek mümkündür. Özellikle Avrupa Hunlarında altın kaplama tekniği ve bu levhaların balık şeklinde süslenmesi Hun sanatının en karakteristik özelliği olarak ön plana çıkmıştır. Eski Türklerde sanatsal anlamdaki eserlerin büyük bir kısmına kurganlardan çıkan buluntulardan ulaşılmıştır. Özellikle Pazırık Kurganı, Esik Kurganı, Noin-Ula buluntuları bu konuda oldukça zengindir. Kemer tokaları, kılıç, hançer kabzası, süs eşyaları, at takımları gibi taşınabilir malzemeler üzerine işlenmiş çeşitli hayvan figürlerinin olduğunu kaydeden Günel, bu figürlerin “hayvan üslubu” denilen bir tür sanat ürünleri olduğuna işaret eder. Bu dönemde hayvan figürlerinin yoğun bir biçimde kullanılmasının nedeninin ise tabiat güçlerine olan inançtan kaynaklandığını belirtir. Türkler bu süreçte ayrıca tabiatüstü güçlerden korunma amaçlı hayvan biçimli heykelleri de çadır tepeliği şeklinde kullanmışlardır. Eski Türklerde bu tür motiflerin yaygın bir biçimde kullanıldığı, taş, altın, gümüş üstüne kakmacılık, kuyumculuk (maden sanatı), halı ve kilim dokumacılığı, gergef işçiliği ve çadır yapma sanatlarının da ileri bir seviyeye ulaştığı söylenebilir. Eski Türklerde ayrıca tekstil, dokuma, halıcılık, maden sanatı alanında özellikle de madeni kaplamalar, kılıçlar, silahlar, mücevhercilik gibi el sanatları konularında da son derece gelişmiş örneklerin olduğunu söylemek mümkündür. Bu konuda en ileri seviyede Uygurların olduğu görülmektedir. Bu döneme dair at koşum takımları üzerindeki hayvan mücadelelerini gösteren tasvirlerde sanatsal eserler kapsamında değerlendirilebilir. Ayrıca menteşelerle kayışlara bağlanan kayış süsleri, dört köşe yontma taştan yapılan kaleler, arslan heykelli saraylar, su yolları, kuyumculuk eserleri ve süslemeli seramiklerde eski Türklerle dair sanatsal önemli eserlerdir (Günel, 2004:169-180).

4.6. İslamiyet Öncesi Dönemde Dil ve Edebiyat

Türk edebiyatının başlangıçtan itibaren zengin bir destan edebiyatı olduğunu kaydeden araştırmacılara göre destan ve efsanelerin Türk edebiyatında büyük bir önemi vardır. Bu anlamda eski Türklerle dair çok sayıda edebi efsaneden bahsetmek mümkündür. Özellikle kurttan türeme, gökten inen ışıktan olma, bozkurt, kutlu dağ vb. efsanelerin en yaygın olarak ön plana çıkanlar olduğunu söylemek mümkündür. Türk destanlarından en yaygın olarak bilineni ise Oğuz Kağan Destanı’dır. Bozkurt ve Ergenekon Destanları eski Türklerde özellikle Göktürkler döneminde ön plana çıkarken, Türeyiş ve Göç Destanlarının ise Uygurlar döneminde türetildiği kabul edilir. Efsane ve destanların yanı sıra yazılı kaynaklar da eski Türklerin edebi eserleri açısından önemlidir. Bu noktada Göktürk ve Uygur alfabeleri ile bu alfabelerle yazılmış olan Orhun Kitabelerini yazılı kaynaklara dair eserler arasında ilk sırada saymak mümkündür. Uygurlar döneminde kullanılan Uygur alfabesi 18 harfli iken Göktürklerin kullandığı alfabe ise 38 harf ya da işaretten oluşmaktaydı. Göktürkler döneminde dikilen kitabeler de ilk Türk alfabesinden günümüze kadar ulaşabilen en önemli eserlerdir. Göktürk alfabesi bazı değişikliklerle birlikte Bulgarlar, Hazarlar, Peçenekler ve Sekeller gibi farklı topluluklar tarafından da kullanılmış ve Türkistan’dan Avrupa içlerine de yayılmıştır (Bedirhan, 2011:259-262, Şahin, 2010:23-26).

4.7. İslamiyet Öncesi Dönemde Dini İnanç

Eski Türklerde yaygın olan dini inanışlara bakıldığında ilk dönemler için Totemcilik ve Şamanizme dair iddialar ileri sürülmüş olsa da Kafesoğlu’na göre eski Türk inançlarında Totemciliğe dair bilgiler tartışmalı olmakla birlikte Şamanizme dair kayıtların daha güvenilir olduğu belirtilmiştir. Eski Türklerde dini inanç yapısı temelde üç başlık altında ele alınır. Tabiat

kuvvetleri kapsamında tabiatta yer alan dağ, tepe, kaya, vadi, ırmak, su kaynağı, mağara, ağaç, orman, volkanik göl, deniz, demir, kılıç vb. tabiat kaynaklarının gizli bir gücünün olduğuna inanılırdı. Eski Türklerde bir diğer dini inanış ise Atalar kültüdür. Ölmüş büyükleri yüceltme veya saygı gösterme şeklinde tanımlayabileceğimiz bu inanç sistemine dair izlere, Asya Hunları, Tabgaçlar ve Gök Türkler döneminde rastlamak mümkündür. Üçüncü olarak Gök Tanrı dini inanış yapısı ise Bozkır Türk topluluğunun esas inanç yapısı olarak kabul edilir. Eski çağlarda Türkler dışında hiç bir toplulukla bir bağı olmayan bu dini inanış sisteminde Tanrı en yüksek varlık olarak inancın merkezinde yer alır. Eski Türkler arasında bu temel üç dinin yanı sıra Hristiyanlık, İslamiyet, Budizm, Maniheizm, Ruhçuluk (Animizm), Zerdüştlük, ve Musevilik dini de farklı zamanlarda etkili olmuştur (Kafesoğlu, 2013:290-303). Özellikle Şamanizm inancı günümüzde Asya ve Sibiryaya gibi bölgelerde halen varlığını sürdürmekte olup, Türklerin de tarihte bu bölgelerde yaşadığı için Şamanizm'den etkilendikleri ileri sürülmektedir (Erdoğan&Akarslan, 2020:57).

4.8. İslamiyet Öncesi Dönemde Spor

Eski Türklerde devamlı yapılan seferler, sürekli yıpratma ve yıldırma harekâtları o dönemde insanları devamlı teyakkuzda tutmuştur. Özellikle askerlik havası içinde yetişen Bozkır Türk toplumunda bu devamlı savaş hazırlığı içinde olma vasfının dönemin en önemli spor hareketi olduğuna işaret edilir. Bunun yanı sıra at binmek, ok atmak, at yarışları, cirit, gülle atma, güreş, doğancılık (büyükte-yırtıcı kuşlarla avlanma) gibi sporların da ön planda olduğunu söylemek mümkündür. Bu sporların yanı sıra kadınların da bizzat katıldıkları çeşitli top oyunlarının olduğu da anlaşılmaktadır. Bu oyunlar arasında futbol, golf ve polo gibi benzer türde oyunların Hunlar döneminden beri Türkler tarafından oynandığı söylenebilir. Bu oyunlar arasında en yaygın olanlarının at yarışları ve avcılık olduğunu söylemek mümkündür (Kafesoğlu, 2013:276-280, Demirci, 2018:211).

Sonuç ve Öneriler

Sonuç olarak dünyanın en eski kavimlerinden biri olan Türklerin geçmişi oldukça eski tarihlere dayanmaktadır. Birçok coğrafyada devletler ve imparatorluklar kurmuş olan Türkler dünya tarihinin şekillenmesinde de önemli görevler üstlenmişlerdir. Türk adı tarihte birçok farklı anlamda kullanılmış olsa da büyük oranda “güç, kuvvet” manasında kullanıldığını söylemek mümkündür. Türk uygarlığının ilk temsilcileri İskitlerin yanı sıra sonraki dönemlere bakıldığında Göktürk, Uygur kavimlerinin de Türk tarihi ve uygarlığı açısından mutlaka bilinmesi gereken konular arasında ilk sırada yer alması gerekir. İslamiyet öncesi Türk tarihi ve uygarlığı açısından Türk adı ve bu kavramın ilk defa ortaya çıkış sürecine dair veriler de bu noktada son derece önemlidir.

İslamiyet öncesi dönemde Türk tarihi ve uygarlığı kapsamında Türklerin dini yapısına bakıldığında, Türkler arasında İslamiyet öncesi dönemde Gök Tanrı inancının yaygın bir dini inanış olduğunu söylemek mümkündür. İlk Türk uygarlığıyla ilgili kaynaklardan hareketle Türklerin genellikle göçebe bir hayat tarzı sürdürdüklerini ve hayvancılıkla geçindikleri anlaşılmaktadır. Böyle bir hayat tarzı sürmeleri nedeniyle şehir ve kaleler inşa etmedikleri, bunun yerine konargöçer bir kültürün hâkim olduğunu söylemek mümkündür.

İslamiyet öncesi Türklerde kullanılan alfabelere bakıldığında ise Göktürk ve Uygur alfabelerinin ön plana çıktığı görülmektedir. Ayrıca İslamiyet öncesi Türklerde renklerin de önemli bir yeri olmuştur. Özellikle “ak, kızıl, kara, alaca, gök rengi, mavi, yeşil ve sarı” renklerinin her birinin özel bir anlama sahip olduğunu söylemek mümkündür. İslamiyet öncesi Türk tarihi ve uygarlığı kapsamında ayrıca Türk bayramları olan Nevruz da ayrı bir öneme sahip olmuştur.

Kaynakça

Akşin, S. (2013). *Kısa Türkiye tarihi*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.

- Bayram, M. (2001), *Tarihin ışığında Nasreddin Hoca ve Ahi Evren*. İstanbul.
- Bedirhan, Y. (2011). *İslam öncesi Türk Tarihi ve kültürü*. Ankara: Nobel Yayınları.
- Bozkuş, M. (1998). Türklerin İslamiyet’i kabulü ve Aleviliğin Türkler arasında yayılması. *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (2), 409-418.
- Ceylan, A. (2015). “Taştaki Türkleri Okumak”, *Düşünce Dünyasında Türkiiz siyaset ve Kültür Dergisi*, 6 /34 / Temmuz – Ağustos, 9-52.
- Çandarlıoğlu, G. (2003), *İslam öncesi Türk tarihi ve kültürü*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.
- Çelik, M.B. (2018). *İslam öncesi Türk tarihi ve kültürü*. Ankara: Nobel Yayınları.
- Çıvgın, İ. &Yardımcı, R. (200). *İslam öncesi Türk Tarihi*. Ankara: Nobel Yayınları.
- Çoban, H. (2019). “Atilla ve Avrupa Hunları- Batı Roma ilişkilerinde evlilik meselesi”, *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, 7/17 Haziran, 57 – 68.
- Demirci, H.(2018). “Giyim-kuşam, yeme-içme, takvim, törenler, eğlenceler, müzik, spor, oyunlar”. Edt: M.B.Çelik, *İslam Öncesi Türk Tarihi ve Kültürü*. Ankara: Nobel Yayınları.
- Erdoğan, E.& Akarslan, F. (2020). “Türk mitoloji kültürünün sanatsal açıdan incelenmesi”, *Türk Kültürü ve Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, 1(2), 56-69.
- Gökalp, Z. (1928). *Türk Medeniyeti Tarihi*. İstanbul:Ötüken Neşriyat AŞ.
- Gömeç, S. (2000). İslam Öncesi Türk Tarihinin Kaynakları Üzerine. E.T.14.10.2020. <https://dspace.ankara.edu.tr/xmlui/bitstream/handle/20.500.12575/64893/177.pdf?sequence=1&isAllowed=y>
- Günel, Z. (2004), *İslâm Öncesi Türk Tarihi ve Kültürü*, E.T.13.10.2020.
- Hali, S. & Rencüzoğulları, S. (2017). “İslamiyet öncesi dönemde Türklerde eğitim”, *21. Yüzyılda Eğitim ve Toplum*, 6/17.
- Hey’et, C. (1996), *Türklerin tarih ve kültürüne bir bakış*. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- İzgi, Ö. (2017). *Orta Asya Türk Tarihi Araştırmaları*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Kafesoğlu, İ. (1997). *Türk milli kültürü*, İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Kafesoğlu, İ. (2013). *Türk milli kültürü*, İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Kartal, A. (2008). Anadolu Selçuklu Devleti döneminde dil ve edebiyat. *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, 1(1), 95-168.
- Koca, S.(1996). Türkler ve İslamiyet. *Erdem*, 8(22), 263-286.
- Kocaispir, A., Parlıtı, U. (2020). Kuzey Mezopotamya’dan Orta Asya’ya uzanan çok bileşenli kültürün izleri: Halaf Kültürü. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, (69), 411-440.
- Ögel, B. (2014). *İslamiyet’ten Önce Türk Kültür Tarihi, Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre*, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Roux, J.P. (2007). *Türklerin Tarihi, Pasifik’ten Akdeniz’e 2000 Yıl*, İstanbul: Kabalcı Yayınları.
- Şahin, H. H. (2018). Türk Adı ve İslamiyet öncesi Türk Tarihinin Panoraması. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 5(18), 512-532.
- Şahin, M. (2010), *Türk Tarihi ve Kültürü*, Ankara: Okutman Yayıncılık.
- Taşağıl, A. (2020), İdil Bulgar Hanlığı, İslam Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/idil-bulgar-hanligi> E.T.13.10.2020.

- Taşagül, A. (2020), *Kök Tengri'nin Çocukları (Avrasya Bozkırlarında İslam Öncesi Türk Tarihi)*, İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.
- Taşagül, A. (2020). Türk, İslam Ansiklopedisi, <https://cdn.islamansiklopedisi.org.tr/dosya/41/C41015612.pdf>
- Yakıcı, A. (2003). *İslamiyet Öncesi Türk Destanlarının Bilim ve Kültür Hayatına Etkisi Üzerine Bazı Düşünceler*, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi* , (13) , 411-420 , <https://dergipark.org.tr/en/pub/sutad/issue/26283/276968>
- Yalımel, M. (2021). “Kıımızın Türk Tarihi Ve Kültüründeki Yeri”, *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 3(5), 1-12.
- Yıldırım, E. (2018). Tunç Çağı Andronovo Kültürü mezarları ile Türkler arasındaki ilişkiler. *I. Uluslararası Türk-İslam Mezar Taşları Kongresi Bildiriler Kitabı*, Aydın: Adnan Menderes Üniv. Yayınları.

ETİK ve BİLİMSEL İLKELER SORUMLULUK BEYANI

Bu çalışmanın tüm hazırlanma süreçlerinde etik kurallara ve bilimsel atıf gösterme ilkelerine riayet edildiğini yazar(lar) beyan eder. Aksi bir durumun tespiti halinde Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi'nin hiçbir sorumluluğu olmayıp, tüm sorumluluk makale yazarlarına aittir.